

ALİM VƏ MÜTƏFƏKKİR İBRAHİM HƏQQI ƏRZURUMI

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış İbrahim Həqqi Ərzurumi dövrünün tanınmış elm xadimlərindən biri olmuşdur. Onun həyatı, dövrü, yaradıcılığı, əsərlərinin öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyədək tanınmayan İbrahim Həqqi Ərzurumunun həyat və yaradıcılığının, onun əsərlərinin tədqiq olunub elmi ictimaiyyətə çatdırılması, xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsi vacib və aktual bir vəzifə olaraq qarşıda durur, çünki onun əsərləri indiyə qədər ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqat obyektioalmamışdır. Bir sözlə, bu sahədəki dərin elmi araşdırma Türkiyədə yaşayıb-yaradan, türk dilində yazan bir şairin həyat və ədəbi irsinin əhatəli şəkildə tanınması və elmi ictimaiyyətə təqdim olunması baxımından olduqca əhəmiyyətli hesab olunur.

XVIII əsrin məşhur elm xadimi, mütəsəvvifi İbrahim Həqqi Ərzurumi 1703-cü ildə Ərzurumun Həsənqala vilayətində Osman əfəndinin ailəsində anadan olmuşdur. Anası Şərifə xanım Həsənqalanın nüfuzlu şəxslərindən biri olan Dədə Mahmudun qızı idi. Atasının istəyi ilə doqquz yaşında olarkən əmisi ilə bərabər Tilloya gedən İbrahim Həqqi burada atası üçün tikilmiş hücrədə yaşamağa başlamışdır. O, Tillonun tanınmış mürsidlərindən biri olan İsmayıl Fəqirullah ilə tanış olmuş, onu ilk gördüğü anda ona qarşı sevgi, heyranlıq hiss etdiyini bildirmiş və onun elm və irfanından faydalanmışdır. Hələ kiçik yaşlarında ikən anasını itirən İbrahim Həqqi Ərzurumi 17 yaşında atası Osman əfəndi vəfat etdikdən sonra Ərzuruma geri dönərək əmisi Molla Məhəmmədin himayəsində yaşamağa başlamış və təhsilinə burada davam etmişdir. O, burada həmçinin Hazik Mehmed əfəndidən ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Təfsir, hədis, fiqh elmlərinə yiyələnən İbrahim Həqqi daha sonra Molla Məhəmməd Sühranidən astronomiya və riyaziyyat dərsləri almışdır. Təhsilini tamamladıqdan sonra İsmayıl Fəqirullahı ziyarət etmək məqsədilə Tilloya getmiş (1728-1729) və atasının hücrəsinə köçərək təsəvvüf həyatına yönəlmişdir. İbrahim Həqqi şeyxinin qulluğunda dayanaraq onun fəzilətindən faydalanmış və 1734-cü ildə şeyxi vəfat etdikdən sonra yenidən Ərzuruma geri dönmüşdür. Burada o, əvvəllər atasının imamlıq etdiyi Yuxarı Həbib əfəndi məscidində imamlıq etməyə başlamış, ailə həyatı qurduqdan sonra 1738-ci ilə Həcc ziyarətinə yollanmışdır. İbrahim Həqqi Ərzurumi Ömər Xəyyam, Fəridəddin Əttar, Sədi Şirazi kimi şairlərin şeirlərini topladığı, həmçinin özünün iki mənzuməsinin də yer aldığı "Lübbul-Kutub" adlı geniş həcmli bir əsər hazırlamışdır.

1747-ci ildə İstanbula gələn alim Sultan I Mahmud ilə görüşmüş, onun diqqət və hörmətini qazanmış və onun xüsusi icazəsi ilə saray kitabxanasından faydalanmışdır. Ərzuruma döndükdən sonra Həbib əfəndi məscidində imamlıq etməyə davam edən İbrahim Həqqi Ərzurumu bir müddət sonra musiqişünas olan oğlu İsmayıl Fəhim təhsilini tamamladıqdan sonra bu vəzifəni ona həvalə etmiş, elmi fəaliyyətlərə daha çox zaman ayırmaq üçün günlərinin çoxunu Həsənqalada keçirməyə başlamışdır. 1755-ci ildə ikinci dəfə İstanbula gedən İbrahim Həqqi Həzrətlərinin burada yenidən kitabxana çalışmalarına davam etdiyi güman olunur. Belə ki, Mərifətnamə əsərini İstanbuldan qayıtdıqdan qısa bir müddət sonra tamamlaması (1757-ci ilin avqust ayı) onun bu əsərlə əlaqədar olaraq İstanbulda gərgin bir hazırlıq prosesi keçirdiyini söyləməyə əsas verir. İbrahim Həqqi Həsənqalaya dönüncə Mərifətnamə əsərini yazmağa davam etməklə yanaşı, bir yandan da tələbə hazırlamağa başlayır.

1763-cü ildə üçüncü dəfə Tilloya gedən İbrahim Həqqi Ərzurumini öz şeyxi İsmayıl Fəqirullahın oğulları olan Həmzə Qəniyullah və Mustafa Fani dərin bir ehtiram hissi ilə qarşılamaş və atalarının xəlifəsi olaraq gördükləri İbrahim Həqqi Həzrətlərini bacıları ilə evləndirmişlər. Alim burada "İnsaniyyə" əsərini tamamlamış və Mustafa Fani ilə birlikdə ikinci dəfə həccə getmişdir. Həcdən qayıtdıqdan sonra Tilloda qalmış, burada yenidən tələbə hazırlamağa və əsərlərini yazmağa davam edərək "Məcmuətul-məani" əsərini tamamlamış və yenidən Ərzuruma geri dönmüşdür. 1768-ci ildə Ərzurum müftisi Şeyx Mustafa əfəndi ilə birlikdə üçüncü dəfə Həcc ziyarətinə yollanan İbrahim Həqqi Ərzurumi əmisi oğlu Yusif Nəsimə Şam şəhərindən yazdığı məktubunda əsərlərinin hətta oralarda belə maraqla oxunduğunu bildirir və ondan bəzi kitablarını təmin edib ona göndərməsini xahiş edir. Səfərdən sonra Ərzuruma qayıdır. Təxminən üç ildən sonra oğlu İsmayıl fəhim ilə birlikdə yenidən Tilloya gedib həyatına burada davam edir və altı ay davam edən ağır bir xəstəliyə yoluxur. Bu arada şeyxinin qızı olan sonuncu həyat yoldaşının erkən yaşda vəfat etməsi İbrahim Həqqi Ərzurumini dərinəndən kədərləndirir və yazdığı bir məktubunda öz hisslərini duyğulu ifadələrlə qələmə alır. Qısa bir zaman sonra şeyxinin böyük oğlu olan Həmzə Qəniyullahın vəfatından sonra yalnızlığı daha da artan İbrahim Həqqi Həzrətləri 1780-ci ildə dünyasını dəyişir. Ölümündən iki il öncə yazdığı vəsiyyətnaməsində şeyxinin qübbəsi altında dəfn edilməməsini və orada şeyxinin öz övladlarının dəfn olunmasının lazım olduğunu bildirməsinə baxmayaraq, İsmayıl Fəqirullahın oğlu Mustafa Fanibunu bir fədakarlıq olaraq qəbul edir və onun istəyi ilə İbrahim Həqqi öz şeyxinin türbəsində dəfn olunur. Şəxsən özü tərəfindən inşa etdirilən, planı da məhz özünə aid olan bu qübbəli türbə təxminən 40 m² ölçüsündə olub səkkizbucaqlı bir dayaq üzərinə tikilmişdir.

İbrahim Həqqinin əsərlərindən aydın olur ki, o, çox yaxşı bir təhsil görmüşdür. "Bu zamanda ən dürüst dost, ən uyğun meclis arkadaşı, ən seçkin yoldaş, yârların ən hayırlısı və sevgililərin ən sevgilisi kitablar olduğu üçün bunların söhbətlərinə meylimi salmışımdır". "İnsaniyyə" adlı əsərindəki bu cümlədən aydın olur ki, İbrahim Həqqi Həzrətləri kitabları ən dürüst dost, yârların ən xeyirlisi, sevgililərin ən sevgilisi adlandırmış və buna görə də onların söhbətlərinə meylini saldığı qeyd etmişdir. Geniş təsəvvüf bilgisi, mövzuları gözəl bir biçimdə və anlaşılın bir üslubda ifadə etməsi, xüsusilə o dövrdə təhsildə ərəb dilinin hakim olduğu və türk dilindəki əsərlərdə mürəkkəb, qarışıq bir dilin istifadə olunduğu bir vaxtda əsərlərinin böyük bir qismini nisbətən sadə bir türkcə ilə yazması İbrahim Həqqi Ərzurumunun təqdirəlayiq özəlliklərindəndir. Lakin

¹¹⁷ AMEA Məhəmməd Füzuli adına. Əlyazmalar İnstitutunun Türk dünyası, əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin elmi işçisi

İbrahim Həqqi heç bir zaman öz elmindən və təsəvvüfi biliklərindən maddi mənfəəti və güzəranını təmin etmək məqsədi ilə istifadə etməmişdir. Ailəsi öz əməyi və bir neçə yerdə atadan miras qalan torpaq sahəsindən gələn gəlirlə dolanmağa çalışmış, özü də həmçinin olduqca məhdud imkanlar çərçivəsində bir həyat tərzini sürmüşdür. Oğullarından birinə ithaf etdiyi güman edilən “İrfaniyyə” əsərinin sonunda yazdığı nəsihətləri onun elmə, gözəl əxlaqa və insana verdiyi dəyərlə birlikdə, qənaətkar və gözütöx olmağa, heç kəsə minnət etmədən yaşamağa nə qədər dəyər verdiyini göstərir.

İbrahim Həqqi Ərzurumi öz əsərlərini sadə və anlaşıqlı bir dilə üstünlük verərək qələmə almışdır. Onun sufi görüşləri Osmanlı təsəvvüfünün tipik və canlı bir nümunəsidir. O, astronomiya, anatomiya, geometriya, triqonometriya, fiziologiya, psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə, tibb, din və s. bir-birindən önəmli sahələrdə dərin biliyə sahib olmuşdur. Bir çox önəmli əsərlərə imza atan İbrahim Həqqi Ərzurumi nəzm və nəsr olaraq çox sayda əsər qələmə almışdır. Təsəvvüfdən ədəbiyyata qədər bir çox sahələrdə bilgi sahibi olan İbrahim Həqqi XVIII əsr İslam mədəniyyətinin Osmanlı İmperiyasındakı son nümayəndələrindən biri hesab olunur.

Təsəvvüfə dair mövzularla yanaşı, İslam dini, astronomiya, coğrafiya, geologiya, insan anatomiyası və fiziologiyası, psixologiya, həndəsə, tibb və s. elm sahələrinə aid bilgilərin yer aldığı, xalqın anlama biləcəyi şəkildə yazılan “Mərifətnamə” ensiklopedik bir əsər olub İbrahim Həqqinin ən dəyərlı əsərlərindən biri hesab olunur. İbrahim Həqqi bu əsərdə təsəvvüfün mərifət, məhəbbət və eşq, vəlayət, kəramət, təvəkkül, səbir, şükür, razılıq, nəfis və nəfs və s. kimi, demək olar ki, bütün mövzularına yer ayırmışdır. O, dini və təsəvvüfi mövzularda eşqi fəlsəfədən üstün tutaraq ilham yolu ilə əldə olunan biliyə üstünlük vermiş, bəzən fəlsəfə və filosof konsepsiyalarına mənfi münasibət bəsləmişdir. Lakin İbrahim Həqqi Həzrətləri insanı kiçik bir aləm kimi qəbul edən təsəvvüf və fəlsəfə elminə də çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Digər mütəsəvviflər kimi, İbrahim Həqqiyə görə də həyatın ən önəmli amalı, məramı mərifətdir. *“Mərifətin ən yüksək pilləsi Mərifətullahdır. Mərifətullahın açarı özünü dərk etmək, özünü dərk etmək isə ələmi dərk etməkdir”*. Belə ki, Allah bütün ələmi insanın buyruğuna vermiş, insanın bədənini isə ruhuna itaət etdirmişdir ki, insan öz bədənini, orqanlarının quruluşuna baxaraq “yuxarı və aşağı ələmdə” buna oxşar olanları tapıb eyni sistemin və vəziyyətin orada da hökm sürdüyünü görsün; xüsusilə də öz ruhunun bədənini idarə etdiyi kimi, Allahın da kainatı idarə etdiyini anlasın. Buradan yola çıxıb Allahın feillərinə və sifətlərinə bələd olaraq sevgisini və qulluğunu Ona yönəlsin və beləliklə irfan əhlinə qatılsın. İbrahim Həqqisəhəh bir etiqad və davamlı ibadət ilə bu amala, məqsədə çatmağın mümkün olduğunu bildirmişdir. “Mərifətnamə” əsərində yazdığından yola çıxaraq belə qənaətə gəlirik ki, İbrahim Həqqi Həzrətlərinə görə, əbədi qurtuluşu qazanmağın tək şərti isə “Kitab”a (“Qurani-Kərim”) və Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) sünnəsinə əməl etməkdir. Hər cür fərdi və ictimai problemi həll etməyin yolunun “Quran”a riayət etməklə mümkün olduğuna işarə edən və bununla bağlı olan ayə və hədisləri sıralayan İbrahim Həqqi Ərzurumi eyni zamanda Peyğəmbərə (s.a.s.) itaət edib onun yolu ilə getməyin vacibliyinə dair ayə və hədisləri qeyd etdikdən sonra:

Xuda Rəbbim, nəbim haqqa Məhəmməddir rəsul Allah,

Həm İslam dinidir dinim, kitabımdır kəlamullah.

beyti ilə başlayan 116 beytlik mənzuməsində əhli-sünnə əqidəsindən bəhs etmişdir. “Mərifətnamə” əsərində nəqşbəndiyyə təriqətinə geniş yer ayırması, digər təriqətlərdən bəhs etməməsi onun bu təriqətə mənsub olduğu qənaətini gücləndirir.

İbrahim Həqqi Ərzurumi “Mərifətnamə” əsərində astronomiya və təbiət elmlərinə də geniş yer ayırmışdır. İlk dəfə olaraq bu kitabda Günəş sistemindən bəhs olunur. Yer kürəsini əhatə edən hava təbəqəsinin müxtəlif qatlarında baş verən iqlim dəyişikliklərinin Günəş istiliyinin yerdən əks olunması ilə əlaqədar olduğu, buraya ən yaxın bölgələrdə havanın daha isti olacağı və yüksəyə qalxdıqca temperaturun azalacağı qənaətinə gəlməsi onun bugünkü elm səviyyəsinə yaxınlaşdığını bariz bir nümunəsidir. O, ildırım və göy gurultusunun mahiyyəti, işıq dalğaları ilə səs dalğalarının yayılmasındakı zaman fərqi, göyqurşağı, duman, çiskin, buludların meydana gəlməsi, hava axını kimi meteoroloji hadisələri İbn Sinanın “Əş-Şəfa” əsərindən faydalanmaq bərabər, eyni zamanda öz müşahidələri ilə doğru bir şəkildə açıqlamışdır. İbrahim Həqqi Yerin kürə şəklində olması ilə bağlı yeni dəlillər ortaya qoymuş, Yerin Günəş və öz oxu ətrafında dönməsi və gecə-gündüzün yaranmasıyla bağlı elmi açıqlamalar vermişdir. O, hər hansı bir fitnəyə, qarışıqlığa səbəb olmamaq düşüncəsi ilə yeni astronomiya və digər elmlərə dair məlumat verməzdən əvvəl ilk öncə köhnə astronomiyaya uyğun olan ənənəvi yaradılış haqqında da məlumat verir. Əsərdə eyni zamanda Magellanın dünyanı dolaşması və Xristofor Kolumbun Amerika qitəsini kəşf etməsi haqqında da məlumatlar vardır.

İbrahim Həqqi Həzrətlərinin yeni astronomiya elmindəki əsas mənbəyi, İstanbulda olan səfərləri zamanı tanıyıb tədqiq etmək fürsəti əldə etdiyi Katib Çələbiyə məxsus olan “Cahannüma” əsəridir. Lakin ifrat düşüncəli islam alimlərindən sət reaksiya almaq ehtimalını nəzərə alaraq, yeni astronomiya elmindəki mövzulara toxunarkən, xüsusilə də Yerin kürə formasında olduğunu sübut etməyə çalışarkən bu görüşün şəriətə zidd ola biləcəyi tərəddüdünü ortadan qaldırmaq məqsədi ilə Qəzzalinin Osmanlı alimləri arasındakı hörmətindən yararlanmışdır. İbrahim Həqqi bu xüsusda olduqca təbiri davranaraq onun “Təhafütül-fəlasifə” əsərinin giriş hissəsində mövzu ilə bağlı olan bir bölməni olduğu kimi türk dilinə tərcümə etdiyini ifadə edir. Qəzzali burada Ay və Günəş tutulması hadisələrini nümunə göstərərək bunların astronomiya elminə görə necə baş verdiyini açıqladıqdan sonra bu kimi elmi mövzularda filosoflarla mübahisə etməyin dini bir zərurət olmadığını ifadə edir. İbrahim Həqqi, bəlkə də, buradan aldığı cəsarətlə Yer kürəsinin quruluşunu və təbəqələrini elmi üsullarla izah edərkən İbn Abbasdan nəql olunan öküz və balıq qışsəsinin səhihliyi aşkar olduğu təqdirdə bunun öküz bürcü və balıq bürcü olaraq şərh olunmasını lazım bilir və daha sonra Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) “Siz dünya işlərini daha yaxşı bilirsiniz” hədisini xatırladaraq dinə aid olmayan şeylərin din alimlərindən soruşulmasının doğru olmadığı göstərir, dini elmlərlə tədqiq elmlərin metodlarının fərqli olduğunu qeyd edir.

İbrahim Həqqi Həzrətləri eyni zamanda insan anatomiyası və fiziologiyası ilə bağlı, demək olar ki, hər mövzuda ətraflı məlumatlar verir. Məsələn, on iki qabırğanın yönləri və funksional xüsusiyyətləri, bel sümüyü və onun bölmələri, bilək və əl sümüklərinin vəzifələri ilə bağlı mövzulardakı açıqlamaları günümüzdəki bilgilərlə paralellik təşkil edir. O, öz dövrünə görə yeni qəbul edilən bu bilgilərdə İbn Sinadan faydalanmasına baxmayaraq, yenə də öz müşahidələrini və araşdırmalarını ön plana çıxarmışdır. İbrahim Həqqi Həzrətləri “Mərifətnamə” əsərinin “Qiyafət elmi” olaraq bəhs etdiyi bölməsində insanın saçı, başı, gözü, qulağı, əli kimi orqanlarından və xarici görünüşündən yola çıxaraq onun əxlaq və xarakterinin təhlilində xüsusi yer ayırmışdır. Fəlsəfi görüşləri Platon ənənələrinə dayanan İbrahim Həqqi çox önəmli mövzulardan biri olan ölümün mahiyyəti və anlamını, ölüm qorxusunun səbəbləri kimi mövzuları ayə, hədis və təsəvvüfi görüşlər işığında daha da zənginləşdirərək tədqiq etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, insan varlığın özü, cahan ağacının meyvəsi, dövrünün son nöqtəsidir. İbrahim Həqqi Ərzurumidə ən gözəl ifadəsini tapan islamdünyasındakı təkamül anlayışı, Darvin nəzəriyyəsinin əksinə olaraq təkə bioloji bir təkamül deyil, maddə və ruh vəhdəti içərisində varlıqla bağlı olan bütün gerçəkliyi əhatə edən bir inkişafdır; üstəlik buradakı inkişaf Darvinizmdəki təbii seleksiya yerinə, İlahi iradəylə əlaqələndirilmişdir. “Mərifətnamə” əsəri 1757-ci ildə tamamlanmışdır. Əsəri yazarkən İbrahim Həqqi Ərzurumunun təxminən 400 kitabdan faydalandığı söylənilir. İbrahim Həqqi Ərzurumi XVII əsr mütəəvviflərindən olan Niyazi Misri yaradıcılığının təsiri altında olmuşdur. Belə ki, “Mərifətnamə” əsərində Niyazi Misrinin “Risaleyi-Dövrüyyə” əsərindən faydalanaraq sanki müəllim-şagird işbirliyini davam etdirmişdir. Təxminən 600 vərəqdən ibarət olan bu əsər ərəb və fars dilinə tərcümə olunmuşdur.

İbrahim Həqqi Həzrətləri “Həqqi” təxəllüsüylə yanaşı, zaman-zaman “Fəqiri” təxəllüsü ilə də bir çox əsərlər yazmışdır. Əsərlərinin bir qismini nəzmlə qələmə alan İbrahim Həqqi türkcəylə yanaşı, ərəb və fars dillərində də mənzumələr yazmış, qəsidə, qəzəl, müsənnəf, rübai və qitələrinə elmi, dini-təsəvvüfi görüşlərini ustalıqla qələmə almışdır. Məsnəvi tərzində qələmə aldığı mənzumələrində daha çox didaktik bir məqsəd güdən İbrahim Həqqinin divanında olan şeirlər isə başdan-sona sufi əhval-ruhiyyəsi ilə yazılmışdır. “Mərifətnamə” əsəri başda olmaqla, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində yer alan mənzumələr mövzunun oxuyucu tərəfindən daha çox diqqətini cəlb etməyinə yardımcı olmaq məqsədi güdür. O, belə şeirlərdən ya mövzunun xülasəsi, ya da nümunə kimi istifadə edir, yeri gəldikcə başqa şairlərin mənzumələrindən sitat gətirir. İbrahim Həqqinin şeirdən tərbiyəvi, ibrətamiz və istiqamətləndirici vasitə kimi istifadə etmək cəhdi onun şair kimliyindən daha çox alim və mürsid kimliyinə səbəb olduğu üçün bəzi şeirlərində texniki baxımdan qüsurlar olduğu aşkar edilmişdir. Hətta onun qəzəllərində daha yüksək bədii dəyər daşıyan zəngin təəyyül və assosiasiyalar da ona ustad şair şəxsiyyəti vermək üçün kifayət etməmiş, ona geniş mədəniyyətini, elmi biliklərini nəzmlə təsvir edən uğurlu bir məsləhətçi siması vermişdir.

Alimin çoxu türk dilində yazılan əsərlərinin sayı haqqında müxtəlif rəqəmlər verilmişdir. Məsələn, Bağdadlı İsmayıl paşa İbrahim Həqqinin otuz iki əsərinin adını sadalamış (Hedivvetü'l-‘arifin, I, 39-40), bursalı Mehmed Tahir isə bu rəqəmin otuz doqquz olduğunu qeyd edir (Osmanlı müellifləri, I, 33-36). İbrahim Həqqi Ərzurumi öz əsərlərindən bəhs edərkən böyük kitablarına daxil etdiyi kiçik risalələrini ayrıca bir əsər hesab etməmişdir. “İlahinamə” divanının sonuna əlavə etdiyi bir qeyddə onu “ana əsər”, beşi də “övlad əsər” olmaqla on beş kitabını dil və yazıldığı tarixlərlə birlikdə qeyd etmişdir. “

İbrahim Həqqi Ərzurumunun ən önəmli əsərləri “*Mərifətnamə*”, “*Divan*”, “*Məcmuətul-irfaniyyə*”, “*İnsaniyyə*”, “*Məcmuətul-məani*”, “*Məşəriqul-yuh*”, “*Səfinətur-ruh min varidatil-fütuh*”, “*Kənzul-fütuh*”, “*Dəfinətur-ruh*”, “*Ruhuş-şüruh*”, “*Urvatul-islam*”, “*Heyətül-islam*”, “*Töhfətül-kiram*”, “*Nöhbətül-kəlam*”, “*Ülfətül-ənam*” əsərləridir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Divan-ı İbrahim Hakkı Erzurumi, 1263/1847. İstanbul: Darü't-Tibaatı'l-Amire, 230 s. s.174.
2. Erzurumlu İbrahim Hakkı. Mərifətnamə, İstanbul, 1310/1893, AmireMatbaası, Sahafiye-i Osmaniye, 16+564 SAYFA ÖZEGE; 12259.
3. Hedivvetü'l-‘arifin, I, 39-40.
4. İrmak. XXXVI [1973]. s. 164-165.
5. İbrahim Hakkı Erzurumi. İnsānive. SüleymaniveKtp., Düğümlü Baba, nr. 452, vr. 341^b.
6. Mesih İbrahimhakkıoğlu. Erzurumlu İbrahim Hakkı. İstanbul 1973.
7. Mustafa Çağrı. İbrahim Hakkı Erzurumi. TDV İslām Ansiklopedisi, İstanbul 2000, 21-ci cild, səh 305-311.
8. Osmanlı müellifləri. I, 33-36.
9. <http://www.siirt.gov.tr/ibrahim-hakki-hazretleri>

Açar sözlər: İbrahim Həqqi Ərzurumi, “Mərifətnamə”, islam, təsəvvüf, sufi, astronomiya, anatomiya, coğrafiya, insan
Ключевые слова: Ибрагим Хакки Эрзуруми, “Мерифатнаме”, ислам, тасаввуф, суфи, астрономия, анатомия, география, человек

Key words: Ibrahim Hakki Erzurumi. “Marifetname”. islam, sufism, sufi, astronomy, anatomy, geography, human

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyədək tanınmayan İbrahim Həqqi Ərzurumunun həyat və yaradıcılığının, onun əsərlərinin tədqiq olunub elmi ictimaiyyətə çatdırılması, xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsi vacib və aktual bir vəzifə olaraq qarşıda durur, çünki onun əsərləri indiyə qədər ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqat obyektinə olmamışdır. Təsəvvüfə dair mövzularla yanaşı, İslam dini, astronomiya, coğrafiya, geologiya, insan anatomiyası və fiziologiyası, psixologiya, həndəsə, tibb və s. elm sahələrinə aid bilgilərin yer aldığı və xalqın anlama biləcəyi şəkildə yazılan “Mərifətnamə” ensiklopedik bir əsər olub İbrahim Həqqi Ərzurumunun ən dəyərli əsərlərindən biri hesab olunur.

Резюме

Изучение жизни и творчества Ибрагима Хакки Эрзуруми, неизвестного до настоящего времени в азербайджанском литературоведении, исследование его произведений, представление их научной общественности,

становление его особым объектом исследования является важной и актуальной задачей, предстоящей нам, так как его произведения до сих пор не являлись объектом исследования в литературоведении. “Мерифатнаме” – в котором наряду с суфийской тематикой имеют место сведения в сфере ислама, астрономии, географии, геологии, анатомии человека и физиологии, психологии, геометрии, медицины и других научных областей, написанном на доступном для широкого круга читателей языке является энциклопедическим произведением Ибрагима Хакки Эрзуруми.

Summary

The life and work Ibrahim Hakki Erzurumi who is still unknown in Azerbaijani literary criticism, is an important task to be studied and delivered to the scientific community to become an object of special research in our literary criticism. In addition to topics related to sufism, islam, astronomy, geography, geology, human anatomy and physiology, psychology, geometry, medicine etc. “Marifetname” is an encyclopedic work written in such a way as to contain information about the fields of science and can be understood by the people and is considered one of the most valuable works of Ibrahim Hakki Erzurumi.

Rəyçi: prof. Azadə Musayeva